

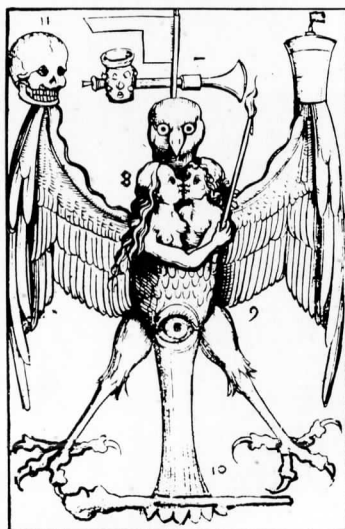
MISCEL·LÀNIA

JOAN FUSTER

ESTUDIS DE LLENGUA I LITERATURA

III

a cura d'Antoni Ferrando
i d'Albert G. Hauf

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

EL «PLANY DOLORÓS DE LA REINA HÈCUBA»
DE JOAN ROÍS DE CORELLA.
RESTAURACIONS I CONTEXTOS

A. PER LA RESTAURACIÓ DEL TEXT

Tots sabem que la millor literatura catalana antiga és valenciana i no ens hem de ruboritzar confessant que ens agrada, al marge, fins i tot, de les obligacions de la professió; aquest és concretament el meu cas pel que fa a un text mitològic de Joan Roís de Corella: el *Plant dolorós de la reina Hècuba*. No hi ha dubte que la naturalesa temàtica del fragment retòrico-dramàtic decanta substancialment la meua preferència per raons, diguem-ne, sentimentals, de les quals tampoc no em ruboritzo.

Francisco Rico i qui signa ja hem començat a explicar en altres bandes com Corella recicla i remoralitza els temes clàssics en general i el troià en particular.¹ No reincidiré per ara en l'afer: desitjo tan sols acostar-me a una lectura òptima de la peça,² tan conjectural com tota edició feta amb criteris filològics, perquè llueixi més nítid el fulgor dels seus jocs retòrics, d'una abrindada tensió conceptual, i perquè soni més rotunda la música de les clàusules i dels versos que embelleixen les seves frases d'ampli alè. La «vulgar poesia» de Corella és una joia acuradament cisellada que ni

1. Roís de Corella, 1980, 11-19; Rico, 1982; Badia, 1988, 145-180. Vegeu el llibre d'Ehrhart, 1987, sobre un tema clau de tota la qüestió: el judici de Paris.

2. A Rico, 1984, trobem una edició de la *Tragèdia de Caldesa*, concebuda amb els mateixos desigs restauradors de la present. Vegeu-ne la n. 1.

valencians ni catalans no hauríem de conservar entaforada a l'habitació dels mals endreços, plena de sutge, pols i teranyines.

M'he decantat, d'entrada, per dues opcions metodològiques, que espero que seran benignament tolerades pel mestre que volem homenatjar. En primer lloc, la d'editar el text a partir del manuscrit de Cambridge (des d'ara C)³ i no del de la biblioteca Mayans (des d'ara M), tal com va fer Miquel i Planas i darrere seu tots els altres editors.⁴ Com es veurà tot seguit, el canvi de manuscrit base no altera de forma substancial el text; de tota manera, l'operació forneix un cert nombre de bones lectures que ajuden a abonar la idea que Corella s'entén perfectament si es llegeix bé. Tinc, doncs, com veurem, alguns arguments per a preferir C.

L'altra opció metodològica consisteix en el sistema de representació gràfica del text adoptat. He suprimit tots els diacrítics llevat de l'apòstrof, el qual absorbeix així les funcions del punt volat (la que se li atribueix en el dígraf *ela* geminada, no, perquè aquest signe fabrià també l'he eliminat).⁵ Per la resta, transcriu tan fidelment com sé el manuscrit i puntuo a la moderna.⁶

3. El manuscrit (Trinity College, R.14.17) és descrit a Bohigas, 1985, 37-42 i no va ser pres en consideració a l'edició Miquel (Roís de Corella, 1913). En canvi, és usat, en part, a l'edició Roís de Corella, 1973 (veg. pàg. 40). En part vol dir que aquesta edició i la seva reimpressió de 1983 han integrat l'edició Miquel amb els fragments nous del manuscrit de Cambridge, sense collacionar els textos. Faig servir un microfilm del manuscrit que m'han facilitat amablement els conservadors de la University Library de Cambridge.

4. El manuscrit Mayans (Biblioteca Universitària de València, 728) el manejo gràcies al facsimil inclòs a Roís de Corella, 1984, vol. 1.

5. He posat en pràctica una idea que Xavier Lamuela m'ha presentat repetidament, i amb raó, com l'ou de Colom de l'edició de textos medievals. Sempre he sostingut —i ho continuo sostenint— que tots els criteris són igualment bons si s'apliquen sistemàticament, i sempre he considerat que és una mostra de maduresa i d'eficàcia professional saber-los aplicar tots quan faci falta. L'ou de Colom és la supressió del punt volat; per la resta, cap extravagància: aplico els consells de Mario Roques, 1926, però prescindixo totalment dels accents. El punt volat per a representar aglutinacions amb la pèrdua d'un element del segon mot (que-*ls*), a diferència de l'apòstrof, que representa les que comporten la pèrdua d'un element del primer mot (l'ànima), no introdueix cap informació significativa i no és altra cosa, m'apunta Lamuela, que un subproducte dels hàbits gràfics francesos. Si goso dissentir de les distincions del sistema de la benemèrita sèrie «Els Nostres Clàssics» en l'ús del punt volat, perquè supediten la distribució d'aquest diacrític a la casuís-

B. SOBRE EL MANUSCRIT C

No he vist el manuscrit C més que en fotografia i no estic autoritzada, per tant, a afegir res a les riques informacions codicològiques que ens en dona Bohigas 1985, 37-42.⁷ Admetent, doncs, que queden pendents algunes qüestions en relació al manuscrit i a qui el va escriure, aportaré petites clarícies a propòsit de la miscel·lània d'obres que va copiar-hi, en lletra humanística italianitzant de principi del segle XVI, el notari tortosí Lluís Palau.

Per a aquest personatge, ja esmentat a Roís de Corella 1973, 36, vegeu Ventura 1978, 113 i Cahner 1980, 205-206. Ventura aporta la notícia que fou reu de la Inquisició juntament amb la seva esposa i que acabà desapareixent, no se sap si executat a la foguera o fugitiu; l'any 1514 fou incriminat encara en el procés del metge tortosí Pere d'Ala. Cahner es fixa en el fet que aquest mateix Lluís Palau va posar un preceptor castellà al seu fill: la notícia procedeix de la descripció del nostre ms. C, Bohigas 1985, 42.⁸ Els interrogants que plantegen aquestes dades poden donar idea, si més no, de com s'esfumà la literatura catalana al tombant del XV al XVI: processos inquisitorials, castellanització de les capes intel·lectuals, dispersió física dels pocs testimonis supervivents.

Desconeixem també a hores d'ara els camins que dugueren el

tica fabriana i no a la situació de les aglutinacions abans esmentada, amb quin motiu hauria d'acceptar les que deriven de convencions forasteres per molt «hàbituals entre els romanistes (francesos)» que siguin?

6. Només normalitzo l'ús de la *v/u* i de la *i/j*. Introdueixo les correccions directament al text i en dono raó al llistat de les Correccions, per a les quals no he introduït números volats, ja que dispo de la numeració de línies i dels apartats del text que he assenyalat amb xifres romanes entre claudàtors, seguint indicacions dels manuscrits, com es dirà més avall.

7. Segons l'estat actual dels meus coneixements, l'única descripció de C publicada a Anglaterra és la de James, 1901, 302, que, òbviament, va ser superada en el seu dia per l'esmentada de Bohigas.

8. «Finalment, després d'uns folis en blanc, des del fol. 120v, hi ha una sèrie de poesies en castellà, català i italià, d'escassa valor, copiades, segons es desprèn de la lletra, pel fill del notari Lluís Palau, amb una nota final, després de «Los mandamientos de los theatinos/mas humanos que diuinos», que diu: «Huidos (sc. els *mandamientos*) en Venecia el V de Março 1511 del Sr. Roderigo de Lopez my preceptor de esta hermosa lengua castellana».

nostre manuscrit a Anglaterra. Resta, però, ferma la constatació de Carbonell (Roís de Corella 1973, *ibid.*) a propòsit de la difusió de l'obra corelliana abans del procés involutiu al qual he fet al·lusió. La sensibilitat humanística (vegeu més avall) d'un notari de Tortosa a les acaballes del xv és una dada més a tenir en compte a l'hora de valorar el paper històric d'aquest important nucli cultural català a les albors del Renaixement (Tortosa és l'única ciutat catalana que produeix un prosista vulgar homologable amb el corrent cultural esmentat: Cristòfor Despuig, 1510-1554).

L'ús de la lletra rodona humanística en manuscrits catalans no em sembla una dada menystenible,⁹ però en el nostre cas el vehicle escriptori de Lluís Palau propicia una operació cultural del major interès: les obres vulgars copiades (gairebé totes de Corella)¹⁰ acompanyen quatre opuscles llatins de naturalesa humanística pròpiament dita, semblants als que trobem en molts còdexs conservats en diverses biblioteques de la Península, consultats pels estudiosos de la difusió de l'obra de Petrarca, Leonardo Bruni i d'altres escriptors italians dels segles xiv-xv, del grup dels més conspicus cultadors de les *humanae litterae*.

Heus ací el contingut no romànic del manuscrit C:

9. Vull dir concretament obres d'autors catalans o traduïdes al català copiades al país al segle xv o a començaments del xvi en grafia humanística. A l'exposició *La Corona de Aragón en el Mediterráneo*, de 1988, secció «Art i Cultura», cridava l'atenció la presència d'aquesta lletra en els còdexs exposats, però no en la mena de textos que dic (vegeu *Corona de Aragón*, 1988, 204-298). La calligrafia de Lluís Palau recorda la dels dos manuscrits catalans de *La primera guerra púnica* de Polibi, traduïda per Francesc Alegre de la versió toscana de Leonardo Bruni: el 85 de la Biblioteca Universitària de Barcelona i el 438 de la Hispanic Society de Nova York. És una llàstima que Canellas, Trenchs 1988, no cobreixi el període que ens interessa.

10. Apareixen en aquest ordre: 1. *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, 2. alguns poemes amb resposta de Bernat Fenollar, 3. *Triunfo de les dones*, 4. dues còbles, 5. *Jasó i Medea*, 6. *Raonament de Telamó i Ulisses*, 7. *Lletra d'Aquilles a Polixena*, 8. *Plany d'Hècuba*, 9. *Lletra consolatòria*, 10. una cobla i unes quartetes. Els únics corellians d'aquest manuscrit (núms. 4, 9 i 10) van ser incorporats a l'opus profà de l'autor d'ençà de l'edició de València, 1973. Notem que cap d'aquestes obres no figura al *Jardinet d'orats*, ms. 151 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, que és l'altre còdex que, a més de M, ens conserva obra manuscrita de Corella d'una certa extensió.

1. Al foli 1r tenim la versió llatina d'un text de Llucià, el dotzè dels *Diàlegs dels morts*, conegut com a «Contentio de presidentia P. Scipionis, etc.», obra de Giovanni Aurispa, que porta el títol *De presidenia sedendi controversia inter Anibalem, Alexandrum et Scipionem apud inferos*. La disputa sobre la preeminència entre els herois de l'antigor va apassionar els humanistes, fins al punt que el mateix Petrarca és autor d'una *Collatio inter Scipionem, Alexandrum, Hanibalem et Pyrrum*, descoberta per la crítica en data recent, i copiada en un manuscrit únic que es troba a la Universitat de Pennsylvania, al costat de la nostra versió Llucià-Aurispa.

Rúbrica: *vm(?)grece*; Inc.: *Ad Bapstistam Capud de Ferro pretorem Bononie de Greco in Latinum*; Expl.: *et Alexander secundus sit et tertius si videtur Anibal negue is quidem spernendus est*. El text apareix copiat en alguns manuscrits sense la dedicatòria a Capoferro o Capo di Ferro i sense el pròleg, que en el nostre ms. comença *vm (?) In rebus bellicis super ceteris animi virtutibus*. En tals casos la peça comença a partir d'*Ego, Libice, preponi decet* (1v), és a dir, allà on s'inicia la traducció de Llucià pròpiament dita. Vegeu Dutschke 1986, 96-97 i 248 i Martellotti 1964, 145-146 per a la versió petrarquesca de la nostra *Controversia*. La informació bàsica, però, l'he tret de Libani 1922, fragment epistolar 96, editat per Foerster, i d'Aurispa 1931, epígraf XV. El fragment epistolar 96 de Libani fa referència precisament a l'original de la nostra controvèrsia, ja que aquest rètor grec del segle iv va esmenar l'opuscle de Llucià traduït per Aurispa, com es pot llegir al pròleg del nostre text. El títol del fragment de Libani és, segons Foerster: *De comparatione Alexandri Hannibalis Scipionis*; la descripció de Foerster comença: *Io. Aurispa ad Baptistam Capodiferro Romanum civem ordinis militaris virum praetorem Bononiae (1424 vel 1425) praef. ad translationem ex Graeco in Latinum dialogi Luciani a Libanio emendati...* Més avall llegim que en alguns mss. del segle xv la traducció és atribuïda a Bruni en lloc d'Aurispa. A Aurispa 1931 Sabbadini confirma la dedicatòria i la datació de l'obra.¹¹

11. A la nota 16 reporto una còpia de la nostra obreta, conservada en un manuscrit de la Colombina de Sevilla, que té el pròleg, però no la rubrica ni la dedicatòria. La lectura del nom propi de Capoferro, Baptista, presenta una confusió b/p en posició implosiva pròpia de la fonètica catalana (italià Battista). Pel que fa a la identificació del personatge i a la seva relació amb els humanistes, Milagros Villar (vegeu nota 15) em suggereix la veu *Capodiferro*, del *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 18, pàgs. 625-626.

2. Segueix al foli 5r una *Oratio ad Alphonsum regem habita per Jo. S.*, que, tot i el meu fracàs provisional en la identificació de l'autor, podria encaixar en l'ambient de l'«umanesimo meridionale», promogut pel Magnànim.

Inc.: *Animadverti sepe numero sanctissime atque victoriosissime rex; Expl.: studio cura opera me facturum dixi.* El text no correspon a cap de les oracions d'humanistes italians adreçades a Alfons el Magnànim documentades per Soria 1956 i es resisteix a tot intent d'atribució al Panormita.¹²

3. Al foli 6v trobem una obreta de Leonardo Bruni, el mestre italià més copiat i llegit a la Península Ibèrica al segle xv. Porta el títol *Epistola Leonardo Aretini de morte Otonis*, però es tracta d'un opuscle conegut com *Oratio in funere Othonis adulescentis* o *Laudatio in funere Othonis adulescentuli*, que era un nebot del cardenal Acciaiuoli mort a Viterbo el 1405.

Inc.: *Plenam lacrimarum atque meroris hodiernam diem...; Expl.: in complexu dulcissime matris tranquilissime expiravit.* Edició d'E. Santini 1910, 142-145. Vegeu Baron 1928, 161.

4. La sèrie d'obretes es tanca amb tres brevíssimes *Epistolae Patricii* al foli 9v, que tenen caràcter familiar i podrien ser obra de Francesco Patrizi (1413-1492), que va ser bisbe de Gaeta i es va relacionar amb la cort aragonesa de Nàpols, o d'un parent seu, Agostino Patrizi, que va ser bisbe de Pienza i que va freqüentar a Roma la cort de Pius II. Existeix, de fet, un epistolari d'aquests dos personatges datable entre els anys 1461 i 1465.

12. Jo. S. dirigeix una oració-súplica al Magnànim on exalta la dedicació a l'estudi de les arts i de les lletres i s'ofereix per a exercir de retòric al servei del rei. En el curs d'aquesta mena d'autopresentació diu: *...et enim Carolus Aretinus qui etiam nostra tempestate vivit sub quo sex annis perseveravi auditor ita eloquencia prestat ut alter in seculo videatur esse Cicero...* (6r). Carlo Aretino és Carlo Marsuppini (1398-1453), humanista del cercle florentí dels Medici i successor de Leonardo Bruni a la Cancelleria de la capital toscana. L'esment d'aquest personatge com a viu situa el text abans de 1453 i exclou el Panormita que, pel que en sé, no en va ser deixeble; vegeu Resta 1954.

1. Inc.: *Lunis (?) a procuratoris ac vindicis mei certior factus sum...*; Expl.: *ego autem quicumque exigeris diligenter exequar.* 2. Inc.: *Certior factus sum te michi in causa advocatum...*; Expl.: *quod quidem si effeceris ero tibi imperpetuum obligatus. vale.* 3. Inc.: *Accepi ex litteris procuratoris mei te in causa mea tum consulendo...*; Expl.: *nam id omne cupio diligenter efficere quod tibi aliqua ex parte conducat. vale.* Per a Francesco Patrizi i l'ambient napolità, vegeu Dionisotti 1974, 70 i 92-94; per a les relacions epistolars entre Francesco i Agostino Patrizi, Avesani 1964, 5-10 i nota 15.¹³

5. Els sis folis en blanc, intercalats entre el 10v i el 17r, quan comencen els textos en romanç especificats a la nota 10, potser estaven destinats a la còpia d'altres opuscles com els anteriors.

Estem acostumats a veure com certs manuscrits miscel·lanis catalans dels segles xiv i xv barregen sense conflicte aparent productes de to cultural tan poc homogeni com Ramon Llull, Bernat Metge, moralistes anònims, mestres de l'humanisme italià adaptats al català i el mateix Corella. Per exemple, el ms. Ripoll 104 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó conté una obreta anònima de tema bíblic, diversos textos de sant Gregori el Gran, el *De vita solitaria* de Petrarca i un fragment de la *Institutio monialis* de sant Pere Damià. El ms. 6 de la Biblioteca de Catalunya barreja Petrarca i Roderic Jiménez de Rada i el 12 de la mateixa Biblioteca, la *Griselda* de Petrarca-Boccaccio-Metge amb el *Llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià i el pseudo-Eiximenis *Doctrina compendiosa*; una barreja que recorda bastant la del ms. 3 de l'Ateneu Barcelonès, on el *Llibre de l'orde de cavalleria* i tres textos més de Llull viatgen amb *Lo Somni* de Metge. El manuscrit III-I-7 de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona presenta el *Scipiò e Anibal* de Canals, acompanyat del *Breviloquium* de Joan de Gal·les, del *De providentia* de Sèneca i de dos tractadets morals d'abast molt casolà, ara novament en premsa a càrrec de Rosanna Cantavella. El manuscrit 17 de la Bi-

13. L'autor de les nostres familiars escriu a un amic o parent (a la carta III es parla d'un *patruus* del sol·licitant que ha de ser saludat pel recipiendari) perquè activi una causa que el primer té incoada a la ciutat on resideix aquest segon; successivament li agraeix les gestions i es posa al seu servei per a possibles favors compensatoris, sense donar, però, detalls de cap mena. Em consta que hom treballa actualment en l'edició dels epistolaris dels Patrizi.

biblioteca Provincial Università de Barcelona agermana el *Scipió e Anibal* de Canals, la *Griselda* de Petrarca-Boccaccio-Metge, *Lo Somni* d'aquest darrer i dues narracions de viatges al més enllà de to folklòric.¹⁴

La recent redacció del catàleg (dit també *censimento*) dels còdexs petrarquescos d'Espanya, en premsa a l'editorial Antenore de Pàdua,¹⁵ ens ensenya, d'altra banda, que són realment escassos a la Península els miscellanis humanístics «purs»,¹⁶ de manera que, en comparació amb el context que conec, el nostre manuscrit tortosí de Cambridge adquireix un caràcter singular i notable. Si per una banda la presència de determinats textos en vers de Corella i de Fenollar fan pensar en el clima literari d'un *Jardinet d'orats*, els opuscles llatins i les prosas mitològiques catalanes descriuen uns gustos temàtics i retòrics fortament marcats pel classicisme renaixentista de les albors del xvi. Segons la meua manera de veure, que reconec que és provisional, la còpia dels tractadets llatins obeiria a un disseny didàctic o exemplar, ja que no se m'ocorre cap altra raó que pugui justificar la reunió de quatre textos tan dispersos en el temps¹⁷ i diversos en la temàtica, que no sigui la de fer-los servir de model d'escriptura. El repertori és temptador en aquest

14. Vegeu les dues notes següents i Badia, 1988, 62-65. Els exemples es poden multiplicar: un ms. posseït per Ramon d'Alòs-Moner, amb unes *Flors de Petrarca de Remeys de Cascuna Fortuna* (veg. D'Alòs, 1936), contenia dos textos anònims profètics i morals i un fragment de Corella, *Lo jardí d'amor*.

15. Em refereixo a la tesi doctoral de Milagros Villar, dirigida per Francisco Rico i presentada el desembre de 1988 al Departament de Filologia Hispànica de la Universitat Autònoma de Barcelona. Reconec amb agraïment el meu deute amb l'autora d'aquesta tesi, que molt gentilment m'ha facilitat algunes informacions precioses per a la redacció d'aquests papers, en col·laboració amb Claudio Griggio, de la Universitat de Pàdua, davant de qui m'he d'excusar per no haver seguit fins al final els seus amabilíssims suggeriments.

16. Ens conserva una miscel·lània humanística pròpiament dita el còdex 1582 de la Biblioteca de Catalunya; es tracta, però, d'un llibre copiat a Roma. Una altra miscel·lània humanística típica és la del ms. 5-2-49 de la Biblioteca Colombina de Sevilla, amb textos de Petrarca, Guarino Veronese, Poggio Bracciolini i la *Contentio de praesidentia P. Scipionis* de Lluçà en la versió llatina d'Aurispà, que hem vist ja al ms. de Cambridge; també es tracta d'un còdex copiat a Itàlia. Vegeu la nota anterior.

17. A la pàg. 199 reporto com Foerster data l'1 el 1424 o el 1425. El 2 sembla de mitjan segle, el 3 és de 1405 i el 4 podria ser dels anys seixanta. Vegeu les notes 12 i 14.

sentit: hi ha un diàleg amb controvèrsia, una oració petitoria, una *laudatio* per a un difunt i tres epístoles familiars.¹⁸ D'altra banda, els autors, segurs o suposats, tenien el *pedigree* necessari per a aquesta funció. Ja he dit més amunt que els sis folis blancs que separen el darrer text llatí del primer romanç (fols. 11r-16v) podrien indicar un espai destinat a acollir altres mostres modeliques de prosa humanística llatina. En qualsevol cas, la companyia amb què viatja Corella a C i la lletra que el copia el situa en el camp de les modes renaixentistes italianitzants amb una nitidesa difícil d'apreciar en altres testimonis del nostre país.

C. JUSTIFICACIÓ DE LA TRIA DE C

Procediré ara a justificar críticament la tria del manuscrit C i començaré amb el report de les lectures millors d'aquest en comparació a M.

ERRORS I OMISSIONS DE M

1]19	M als <i>uns</i> paria que ells morts
C als <i>vius</i> paria que ells morts
2]25-26	M Romania Troya dels <i>infants</i> abundant pobladora de vius despolada
C Romania Troya dels <i>infern</i> s abundant pobladora de vius despolada
3]30-31	M semblants als nostres se troben prorrogant nos la cruel mort
C semblants als nostres se troben <i>en camí de tant greus dans</i> prorrogant nos la cruel mort

18. Pel que fa concretament a la constitució dels epistolaris dels humanistes, la tradició manuscrita dels quals és complicadíssima, les col·leccions de cartes amb funció de model retòric adquireixen un paper no gens menyspreable, vegeu Resta, 1954.

- 4]31-32 M per major mal trista vida
C per major mal trista *miserable* vida
- 5]33 M ab una sola mort de tantes pus doloroses
C ab una sola *breu* mort de tantes pus doloroses
- 6]37 M dessemblassem
C desemblavem
- 7]41 M gauytes
C guaytes
- 8]43-44 M estant la ciutat a vas abitacio *dels* morts callada
C stant la ciutat *com a* vas habitacio *de* morts callada
- 9]67 M vista de aquella anima *que* vivint
C vista de la anima *de aquell* qui vivint
- 10]88-89 M tol sens tarda la *envejosa* vida
C tol sens tarda la *enujosa* vida
- 11]89-91 M atesa la desijada mort en tenebres desondrada vida me venja
C atesa la desigada mort *percurant me eterna libertat de tu vivint ja mort* en tenebres de desonrada vida me venja
- 12]123 M *invincibles...* fats... qui la *veritat* dels actes humans
C *invariables...* fats... qui la *varietat* dels actes humans
- 13]156-157 M la sibilla Cassandra un mal esdevenidor
C la sibilla Casandra *cridava* hun mal sdevenidor
- 14]184 M als qui la *fama* no devora
C als qui la *flama* no devora
- 15]200-201 M cascuna... esperava... qual *primer* a la mort
C quascuna... sperava... qual *primera* a la mort
- 16]209-211 M un sangonos mantell que *sobrel* fret cos de Priam estava *pren-
gue* Cassandra e yo deixant descobert lo pare *cobrim* la despullada
filla dient

- C hun sangonos mantell que *cobrel* fret cors de Priam *prenguem*
Cassandra e yo deixant descobert lo pare *cobrim* la despullada
filla dient
- 17]212-213 M la mort comportant *vos* miserable *dida*
C la mort comportant *nos* miserable *vida*
- 18]234 M la bellea de la qual *en* femenil condicio
C la bellea de la qual *e* femenil condicio
- 19]240 M doloroses que recitar impossibles
C doloroses que recitar *son* imposibles
- 20]260-261 M envejosa deessa de animosos *enemiguals falchs* no desdenyés
vençre
C envejosa deessa de animosos *enemiga als flachs* no desdenyés
vençre
- 21]262 M quan tes cases de vil *sanch* e terra
C quantes cases de vil *fanch* e terra
- 22]293-294 M los ayres escurit *retornaven* lo sol de color de sanch se vestia
la terra murmurant
C los ayres scurits *retronaven* lo sol de color de sanch se vestia
la terra murmurant

Els errors catalogats amb els números 7, 10 i 14 ja van ser advertits i corregits oportunament *ope ingenii* per Miquel i Planas; els errors 1, 6, 12 i 15 són menors i no destrueixen del tot el sentit del text (en donen un altre de possible); en canvi, els 2, 16, 17, 18, 20, 21 i 22 (sobretot el darrer) són grollers i desfiguren la sintaxi o el sentit. Es pot comprovar que aquesta mena de deficiències s'acumulen al final del text (a partir de l'apartat VI) i denoten una certa caiguda en l'atenció del copista, primer, i de Miquel i Planas, després. Els errors 3, 4, 5, 8, 9, 11, 13 i 19 són omissions amb pèrdua de sentit (a l'error 11, M salta tota una línia del seu antígraf).

És just ara passar revista també als errors de C, esmenats en l'edició que ofereixo, tal com es pot comprovar a l'aparat de lectu-

res rebutjades que acompanya el text. He advertit omissions de C a les línies 79, 97, 118, 130, 153-154 i 274; es tracta de pèrdues mínimes, llevat de la 130, que ocupa una línia. Les altres correccions obeeixen a raons de coherència sintàctica (18, 26, 30, 36) o a *lapsus* menuts (50, 127, 165, 263). Els errors més palesos de C són a 168 i 174. Només en dos casos he rebutjat una lectura idèntica de tots dos manuscrits: 26 i 215. La darrera correcció ja va ser feta per Miquel i Planas. Davant de la quantificació dels errors, doncs, C hi surt guanyant; si afegim a aquesta consideració la qualitat dels errors de M comentada més amunt, veurem que la tria de C com a bàsic no ofereix massa dubtes.

Quedarien encara per repassar les variants equipol·lents, o lectures que fan sentit en tots dos manuscrits, que són escasses i d'interès bastant relatiu,¹⁹ i les de caràcter gràfic, que responen a hàbits de copista prou diferenciats, però ben poc significatius pel que fa a l'establiment del text que m'ocupa ara.²⁰ Per això val més afegir algunes observacions sobre l'edició de Miquel i Planas i sobre les especulacions prosòdiques que suggereix el text.

Per culpa d'una lectura aglutinada de M, Miquel comet un error una mica pintoresc. És a la línia 145, on Hècuba invoca el seu difunt fill Hèctor i li diu: «porta Troyol en ta companyia», fent referència, naturalment, al seu germà petit, heroi troià amb prou

feines esmentat per Homer, però molt popular a la baixa Edat Mitjana.²¹ La «troyolenta companyia» de Miquel ha arribat en forma masculina al DCBV, vol. X, pàg. 542, on el lexicògraf, tot i no desfer l'embolic, adverteix que al darrere del fals adjectiu hi ha el nom propi Tròiol.

Els altres errors de Miquel, perpetuats, com l'anterior, per les edicions que deriven de la seva, són responsabilitat de M i es condensen als apartats VI, VII i VIII del text. Són els errors 16, 17, 20, 21 i 22 consignats més amunt, que aconsegueixen d'enfosquir un bon tros el sentit del text i de desfigurar-ne la textura retòrica. Al fragment 16, per exemple, la lectura «sobre'l fret cors» elimina el joc entre «cobre'l fret cors» i el «descubert» i «cobrim» de més avall. La confusió d'una preposició amb un verb fa que C i M hagin estructurat la sintaxi de la frase de formes diferents.

L'error 17 és inexplicable, perquè, tot i que el text invoca en una altra ocasió les llevadores o madrires (247), que ajuden a néixer (per fer-les jugar amb el seu contrari, que és el botxí Aquil·les, que ajuda a morir), el joc antitètic del nostre passatge no surt de la parella vida/mort.²² Tampoc no tenen cap lògica els «enemiguals falchs» de l'error 20 (aquests mots, afortunadament, no passen al DCVB) ni la seqüència «quan tes cases de vil sanch e terra» de l'error 21. Pel que fa a les línies 293-294, que contenen l'error 22, la lectura de M aconsegueix d'es mussar i diluir la sempre espectacular imatge de l'alteració de la natura davant de la mort del just.²³

19. [Titul 2 Astianactes] Astianactes M. I 37 ab algu poch] ab algun poch M. II 70 no pogue] no pogui M. 72 plorants] plorosos M. III 84 tu has engendrat] engendrats M. 95 acaba tallar] acaba a tallar M. 104 preneu] preniu M. IV 125 envellit e caygut] envellit e decaygut V 165 invariable] invencible M. 166 famolents] famolenchs M. 167 guardant] guardem M. 173-174 ab tot que demerits no tinguen encara en aquest mon] encara que demerits no tinguen en aquest mon M. 187 nostra] vostra M. VI 235 lectat] aletat M.

20. Dintre de la relativa variabilitat de les grafies, és característica de M l'escriptura de la e davant del grup inicial essa més consonant (14 *esquinçats* M, *squinçats* C). Això respon a una certa tendència de C a la grafia etimològica o llatinitzant, correcta o no (11 *citacio* M, *citatio* C; 29 *destruccio* M, *destructio* C; 70 *abundant* M; *habundant* C; 139 *defunt* M, *defunct* C). Per la resta s'observa una tendència de M a doblar la essa en totes les posicions i al marge de la distinció sorda/sonora (51 *canssada* M, *cansada* C; 70 *dessecada* M, *desecada* C; però 72 *encesa* M, *ençessa* C). També presenten una distribució capriciosa i inconstant en els dos manuscrits les grafies correctes i ultracorrectes del grup erra essa: *corsors*, *cossors*, *cossos*, *cars* (per cas), sense que es pugui establir una diferenciació entre l'un i l'altre.

21. Guido delle Colonne dedica un capítol sencer a les proeses i a la mort de Tròiol, una mena de doble d'Hèctor que també cau sota l'espasa d'Aquil·les i és arrossegat enganxat a la cua del seu cavall. Per a més evidència, vegeu el passatge: «Mas, o tu, Homeri! qui en los teus libres en tantes laors e en tanta nomenada has exalsat Achilles ¿quina raho ta induhit quel pujasses en tans grans títols de proeses? E en allo mes, que com dius que Achilles ab ses forces ocis. ij. Hectors, ço es Hector, e Troyol, molt forts frare seu...», Guido delle Colonne 1916, 267. Boccaccio va fer de Tròiol l'heroi del *Filostato*; existeix un anònim francès *Roman de Troyle*; Chaucer és autor de *The Book of Troilus and Criseyde*. Tot això al segle XIV. Vegeu *The European Tragedy of Troilus*, 1989.

22. La d de dida és a M i no es pot confondre paleogràficament amb una v amb cua: Miquel va llegir bé.

23. Compareu la puntuació de les nostres línies 293-294 amb: «Los ayres escurit retornaven lo sol; de color de sanch se vestia la terra; murmurant, en amplex

D. QÜESTIONS PROSÒDIQUES

He observat que M i C coincideixen en la segmentació del text: tots dos reparteixen blancs i calderons inicials als indrets on jo he introduït entre claudàtors la numeració romana dels apartats. Penso, doncs, que els vuit apartats en qüestió responen a alguna mena d'arquitectura retòrica que cal no passar per alt.

L'apartat I engloba tres paràgrafs que tenen la funció d'exordi. Hècuba parlant en primera persona recorda al lector els antecedents immediats de la darrera nit de Troia, extrems aquests que no tenen res a veure amb el model senequià sobre el qual sabem que opera Corella: el primer monòleg de la reina a les *Troades* (vv. 1-65).²⁴ El que sí que hi té a veure, al meu entendre, és el dramatisme hiperbòlic de la retòrica. Sèneca és una escola de dramatisme hiperbòlic i de truculència en el nostre text, igualment com Ausiàs March és una escola de moralisme apocalíptic a la *Tragèdia de Caldesa*.²⁵ La sang vessada, la carn humana esbocinada, l'acu-

cavernes obrint reclamava». El dol de la natura per la mort del just remet directament a Mateu 27 (45, 51 i 54): *A sexta autem hora tenebrae factae sunt super universam terram usque ad horam nonam... et terra mota est, et petrae scissae sunt... viso terraemotu et his quae fiebant, timuerant valde*. El recurs és àmpliament saquejat pels autors medievals des dels temps de la *Chanson de Roland*: «Cuntre midi tenebres i ad granz/n'i ad clartet, se li ciels nen i fent./ Hume ne.l veit ki mult ne s'espoent./Dient plusor: «Ço est li definement: /la fin del secle ki nus est present!/ Il ne.l sevent, ne dient veir nient: /ço est li grans dulsors por la mort de Rollant». (*Chanson de Rolan*, 1983, 172; Vallcorba, 1989, 109, glossa la funció d'aquest manlleu evangèlic en un context profà). En Corella les tenebres meridians apareixen altres cops; si més no a la *Tragèdia de Caldesa* (vegeu Badia, 1989, 81).

24. Miquel i Planas ja va apuntar a Roís de Corella, 1913, liii-lv, les diferències i les semblances entre els dos textos i a Badia, 1988, 176-180 se'n torna a parlar. No oblidem la funció didàctica de l'esment de la traïció d'Eneas i Antenor ni la moralització inherent a la descripció dels morts per una causa injusta (Badia, *loc. cit.*). Cal afegir que Corella utilitza la suggestió senequiana, amb finalitat moral i retòrica, en uns termes que no tenen res a veure ni amb els comentaris de Nicolau Trevet a les tragèdies del conseller de Neró (Trevet, 1977) ni amb la versió catalana d'aquestes, atribuïda a Vilaregut (Gutiérrez del Caño, 1914).

25. Vegeu Badia, 1989. Pel que fa a la truculència senequiana, només cal veure que bé que aprofita Corella a les nostres línies 93-96 els versos 44-50 del cordovès, assenyalats ja per Miquel: *Vidi execrandum regiae caedis nefas/ipsasque ad aras maius admissus scelus./ Aeacius armis cum ferox, saeva manu/coma reflectens regium torta caput,alto nefandum uulneri ferrum abdidit;quod penitus actum cum*

mulació de cadàvers, l'espectacle dels ossos insepults i la voracitat del foc destructor seran constantment presents des d'aquestes primeres línies, com també ho serà l'antítesi incessant entorn dels conceptes de vida i mort al llarg de tota l'obra.

El joc de detectar elements rítmics i prosòdics, sota la guia de la divisió del text en apartats establerta, m'ha revelat una presència bastant escassa de versos, sobretot en comparació amb els que es descobreixen als primers paràgrafs de la *Tragèdia de Caldesa*.²⁶ Pel que fa al nostre apartat I, tenim un final de *cursus planus*²⁷ a la línia 37, que és la darrera: «en part desembravem». Els altres dos paràgrafs acaben amb dos *trispondaici*: 12 «primers compareguren»²⁸ i 24 «no poqua s'apartaven». D'altra banda, gairebé tots els punts²⁹ de l'edició corresponen en l'apartat I a una clàusula: 6 «llurs riques tendes» (*planus* amb l'accent al primer mot); 8-9 «llauradors prometien» (*planus*); 19 «batalla speraven» (*planus*); 22 «darrera sepultura» (*trispondaicus*); 25-26 «de vius despoblada» (*Planus*); 34 «llurs sepultures» (*planus*). Aquesta collita, cal completar-la amb un decasíl·lab bastant llampant a 36 «erem dits vius no perque en veritat» (amb accent a la quarta i a la setena, vegeu Romeu 1984,

recepisset libens,ensis senili siccus e iugulo redit. Vegeu també Badia, 1988, 179-180, pel que fa al «pudor» corellà davant dels «excessos» del clàssic, interpretat en clau de pietat cristiana davant del dolor d'una «mater dolorosa», *ibid.*, 176, núm. 64.

26. Això abonaria la meua tesi, segons la qual aquell text està construït a partir d'una experiència literària de caràcter líric (Badia, 1989).

27. Ajusto la terminologia a l'establerta a Di Capua 1941, 6-7. Sóc conscient de l'arbitrarietat de fons de la present cacera de clàusules rítmiques.

28. Reconec la manipulació que he operat en aquest punt preferint la lectura de M a la de C, que és «compareguts eren». No m'he permès cap altra intervenció d'aquest gènere.

29. He intentat de descobrir un sentit a la puntuació del manuscrit C, que mostra una clara tendència a usar la barra creuada (/) i la majúscula, però només en alguns pocs casos l'he sabuda lligar amb la presència de pauses gramaticals o de les clàusules que ara ens ocupen. He procurat d'adaptar al màxim la meua puntuació a la presència d'aquestes clàusules; a l'apartat I només en dos casos he posat un punt darrera d'un final prosòdicament no marcat: 15 «mortal inamistat» i 28 «dolorosa vista de mals i dolors». Posats a veure coses, tanmateix, no tinc inconvenient a recuperar, per al primer cas, un decasíl·lab italià amb un accent perfecte a la sisena: «partia la mortal inamistat». Romeu, 1984, 151 no en registra cap de tan perfecte. De versos com aquest, però, se'n poden aïllar d'altres, com veurem. En el segon cas no he sabut filar tan prim.

151) i em sembla força digna d'un exordi solemne i terrible com el de la nostra peça (vegeu també nota 29).

L'apartat II s'acaba amb un *planus* si llegim sense sinalefa i amb l'antropònim pla la seqüència: «Pirro entrava». Aquest apartat està consagrat a l'aparició fantasmal d'Hèctor, que adverteix la mare de la carnisseria iminent; una invenció de Corella segons tots els indicis.³⁰ Al primer paràgraf trobem: 43 «troyans atorgava» (*planus*) i 45 «mija nit senyalaven» (*planus*). Al següent anotem: 47-48 «delliures calfaven» (*planus*). El discurs del difunt, tanmateix, acaba d'una manera més sonora. Jo hi veig un decasíl·lab italià amb accent a la sisena com el de l'anterior nota 29: 57 «(de) nostra destructio lo darrer dia».³¹ Encara trobem almenys un *trispondaicus* a 69 «nostre se jutjava».

L'apartat III, on es consuma el primer dels tres crims que, en una gradació d'horror creixents, Corella ha repartit en el seu text (les morts successives d'un ancià, una donzella i un infant), acaba amb un *cursus planus*: «reyal sepultura». Hi ha també altres clàusules com: 92 «covart e sens vergonya» (*trispondaicus*), 102 «Priam no's banyassen»; 107 «pogut fer delliures» (potser *planus*) i 111 «a qui senyorejava» (*trispondaicus*). El que m'ha cridat més l'atenció és, però, el discurs de Pirro amb l'equívoc retòric de l'engendrament i la degollació, que acaba amb un decasíl·lab italià com el posat en boca d'Hèctor més amunt: 85: «e ton pare a tu per a la mia».

L'apartat IV, una pura expansió retòrica en primera persona, interposada entre la mort de Príam i el discurs sanguinari i profètic de Cassandra, acaba sense cap marca formal. Al seu interior, però, llegim: 119 «esser hoydes» (*planus*); 122 «la vida e los regnes» (*planus* o *trispondaicus* segons la sinalefa); 138-139 «strem avorrim la miserable vida» (decasíl·lab amb accents a la quarta i a la vuitena); 146 «e fi a la vida» (*planus*).

L'apartat V tampoc no acaba amb cap marca formal que jo reco-

30. A la tragèdia de Sèneca, Hèctor s'apareix a Andròmaca i la insta a ocultar el seu fill; Corella condensa l'acció i tot el dramatisme entorn d'Hècuba, *mater dolorosa*. Vegeu Badia, 1988.

31. Hom té l'opció d'englobar o no la preposició «de» en el vers, segons que llegim «destructio» com a trisíl·lab o com a quadrisíl·lab.

negui, però en el seu interior advertim: 160 «grechs destroyda» (*planus*); 177 «en verdadera çendra se transporten» (decasíl·lab italià) o «çendra se transporten» (*trispondaicus*); 186 «superba senyoria» (*trispondaicus*); 194-195 «grechs vencedors los troyans destruyts» (decasíl·lab amb accents a la quarta i a la setena).

El següent apartat, el VI, és el de la mort de Polixena, amb una nova irrupció criminal de Pirro. Acaba amb un *trispondaicus*: 256 «ombres de ton pare» i inclou una colla d'altres elements rítmics: 201 «mort convidaria» (*trispondaicus*); 203 «darrera sepultura» (*trispondaicus*); 205 «tolre't la vida» (*planus*); 209 «scriure no's deixa» (*planus*); 212 «Polixena, se sguarden» (*planus*); 213 «vos perdonara» (*planus*); 219 «gendre de Príam» (*planus*); 228 «cremants tots sos regnes» (*planus*); 236 «tan cruel acte» (potser *planus*); 243 «misera fortuna» (*trispondaicus*).

L'apartat VII torna a ser un intermedi entre la mort de Polixena i la darrera, més esgarrifosa encara, d'Astianactes, l'infant sense culpa. Per a trobar una clàusula al seu final podem llegir a 297 com un *cursus planus* «per qui tots ploraven» (o com un *velox* «sol per qui tots ploraven»); o tota la seqüència «sino aquell sol per qui tots ploraven» com un decasíl·lab de cinc més cinc. A l'interior de l'apartat VII: 263 «pacífiques comportes» (*planus* o *trispondaicus* segons l'accent del primer mot); 267 «braços de sa mare» (*trispondaicus*); 270 «res viu no y romanga» (*planus* o *trispondaicus* segons la sinalefa); 278-279 «fi de mon viure» (*planus*); 282 «animo la accepta» (*trispondaicus*); 288 «nos han destroyts» (*planus*); 296 «Ector no's mudava» (*planus* o *trispondaicus* segons l'accent de l'antropònim); 296-297 «clarament se hoyen» (*planus*).

El darrer apartat del text conté almenys dos *cursus plani*: 304 «dolorosa scriptura» i «animosos troyans», aquest darrer en posició final. Recordem que el tòpic de la inefabilitat hi vela púdicament l'horror més nefand de la gradació que Corella ens ofereix, ja que no se'ns descriu sinó indirectament la mort d'Astianactes.³²

LOLA BADIA
Universitat de Barcelona

32. Malgrat Badia, 1988, 180, vegeu les línies 270-275 de l'apartat VII, on s'evoca, atenuada, la carnisseria tan ben descrita per Sèneca.

[76v] PLANT DOLOROS DE LA REYNA ECUBA RAHONANT LA
MORT DE PRIAM, LA DE POLICENA E DE ASTIANACTES

[I]

Cruel, ficta, mortal e sanguonosa pau Eneas e Anthenor havien finat
5 deu anys passats apres que'ls superbos grechs en les fertils ribes de Asia
havien posat lurs riques tendes. Los camps vehins de nostra ciutat, no
solament tints mas fins en lo profunde çentre de sanchs enemigues gre-
gues e troyanes en gran abundancia abeurats, fertilitat als sollicitis llaura-
dors prometien. En altitud que de luny mirar se podia, staven no mes-
10 clats en nombre sens compte los cossors, acompanyats de ossos de la
consumpta carn ja despullats, de aquells qui a la cruel citatio de la [77r]
mort primers comparegueren.

O veritat de gran maravella no immeritament als qui la hoyran dub-
tosa: que, partint se dels cossors squinçats llurs enemigues animes, no
15 se'n partia la mortal inamistat. Ans, si per cars o perque eren tants
que la terra reebre no'ls podia, se mesclaven, en breu spay los uns a
part dels altres trobats eren, retenint en la descolorida cara aquella fero-
citat que fins al darrer spay del viure'ls acompanyava, y en diverses
squadres als vius paria que ells morts desigada batalla speraven. Fins
20 que multitud de diversos oszells en companyia de animals salvatges, dels
ossos la carn despullant, mobles e volants sepultures los donaven, per
que semblant a la inquieta vida fos llur darrera sepultura. Los ossos
dels quals, si una flama ensemps cremar asajava, com la umida sal, ab
so spantable, los uns dels altres ab velocitat no poqua s'apartaven.

25 Romania Troya, dels inferns abundant pobladora, de vius despobla-
da. Stimavem benaventurats, de llur repos tenint enveja, a aquells a
qui la piadosa mort de conflicte de tanta miseria havia fet delliures,
puix eren exemps de la dolorosa vista de mals e dolors. Que ans los
çels ab fatigua de llur voluntari moviment per destructio de la mundana
30 machina reposaran, que semblants als nostres se troben en cami de tant
greus dans, porrogant nos la cruel mort per major mal trista, miserable
vida; la qual, creixent de inefables miseries, mostrava'ns poch dolre de
aquells qui, ab una sola breu mort, de tantes pus doloroses stalvis, ans
[77v] festa que obsequies merexien llurs sepultures. E gravitat de innu-
35 merables, multiplicades tristors en mortal litargia havia conduit nostres
cansades penses: erem dits vius, no perque en veritat vixquesem, mas
perque ab algu poch e tart moviment als morts en part desemblavem.

[II]

Per acabat e darrer terme de nostra final destructio, apres de sosteni-
40 ment de tantes miseries, attes aquella enganosa e pacifica nit, stant los
nostres murs ab scilenci de les vigils, solícites guaytes, no recelant altres
mals dels que sostengut haviem; e una general son ab fatiga dels passats
treballs repos de no record als mesquins troyans atorgava: stant la ciutat
com a vas, habitacio de morts callada, sols los galls ab multiplicades
45 veus la mija nit senyalaven.

En lo lit de la sua reyal cambra stava lo cansat rey Priam los peus
del qual Cassandra e Poliçena, de la mort per esser dones delliures, cal-
faven. Yo no se si dormia, que augment de dolors me havia portat que,
no menys dormint que vellant, nostres passats e presents dans sempre
50 ab plorosos ulls pensava: a mi paregue ensemps veure e oyr la ombra
de aquell cavaller invincible, fill meu, Ector, que ab cansada e plorosa
veu, desemblant a aquella que vivint parlava, fredament toquant la mia
ma dreta, quasi plorant deya: —Leva't, Ecuba, reyna sobre totes misera-
ble, que si'ls cruels fats [78r] per força de armes a nostre decaïment
55 perdonat aguessen, la mia ma dreta sola bastava la superba ira dels enga-
nosos grechs amansar y raure de les penses humanes eternament lo nom
de Grecia. Levat't, trista mare, mira de nostra destructio lo darrer dia.

O doloroses dones, les qui ab perdua de fills passau per lo cami
de dolor materna, pensau ab quanta cuyta respondre e abraçar ensemps
60 volgui a la laugera ombra, la qual, enganant los debils braços, feu se
absent de la mia vera o ficta vista, refrescant les passades nafres ab
recort present de aquell passat mal, quant lo cors sens anima de aquest
fill meu, pare de cavalleria, fon rosegat per los nostres e seus camps
troyans, ligat a la coha del cavall de Achilles, laurant la terra al entorn
65 dels murs de la sua ciutat en presencia de sos vassals. Acosti'm a Priam
que ensemps ab mi's dolia, puix egualment abduys perdiem, per que
li digues la darrera e dolorosa vista de la anima de aquell qui, vivint,
en força e prudencia axi als altres homens avançava ab humanitat tan
benigna, que mes fill dels deus que nostre se jutjava. Pero ma llengua,
70 desecada per habundant, sangonos plor de mare dolorada, no pogue for-
mar lo començ de mes paraules, ans que la gran remor de la nostra
cahent e ja ençessa [78v] ciutat me força girar los plorants ulls a la
porta de la tanquada cambra, per la qual, ab forts destrals en diverses
parts trenquada, la spasa treta, ab superba, iniqua continença, desespe-
75 rant a misericordia Pirro entrava.

[III]

—Vine, Priam, ab irada, spantable veu deya, que tos fills e vasalls en los inferns t'esperen: puix per lo teu mal consell a la mort primers los has offerits, porta'ls nova de nostra prospera e darrera victoria. Leva't, 80 rey de miseria, stalvi de la primera destroyda Troya, per qu'ab major dolor prengua fi la tua miserable vida. Penit te, sens que no't sera atorgat temps de smena de haver trames al afeminat Paris en Grecia per furtrar la bella Elena: sies exemple a tot lo mon que de offendre als grechs se guarden. Vine, rey de dolor, ab corona de miseria: tu has engendrat 85 molts fills per a la spasa de mon pare, e ton pare a tu per a la mia.

Ab veu sforçada respos lo rey sens temor: —O jove sens vergonya, vell en covardia, animos contra'ls morts, pauruch contra'ls vius. Entre'ls teus cruels e leigs actes fes ne hu de misericordia: tol sens tarda la enutjosa vida a aquell al qual en strem series cruel si la y deixaves. Attesa 90 la desigada mort percurant me eterna libertat, de tu vivint, ja mort, en tenebres de [79r] desonrada vida me venja, deixant en recordacio perpetua legea de acte covart e sens vergonya.

Fon lo mortal colp resposta a les darreres sforçades paraules de Priam, amaguant la tallant spasa en lo seu envellit, debil e ruat coll, la qual, 95 per no tornar per lo cami hon entrada era, acaba tallar aquella part poqua que del primer colp restava. Prenent aquells blanchs cabells ab la ma squerra, los quals la daurada reyal corona de tota Asia en triumpho de gran majestat aplanats havia, caygue sens cap, com a tronch envellit, lo cors del rey, cobrint los pahiments de nostra real cambra de 100 tapits carmesins, tints de sangonosa porpra en tan gran habundancia, que les orfenes filles llurs peus no podien fer stalvis que en la corrent sanch de Priam no's banyassen.

Romania lo cap penjat en la ma del cruel carnicer, lo qual obrint la finestra, cridant deya: —O troyans, preneu lo cap de vostre rey, que 105 lo cors resta a la muller e filles. Millor vos es esser catius de nostres vasals que no miserables ciutadans de Troya senyorejant Priam, que a si, ne a sos fills, ne a vosaltres de nostra victoria ha pogut fer deliures.

Axi lança lo cap de aquell rey que, ab justa suavitat, com a pare dels pobles, benignament trempava les regnes de sos regnes, igualament 110 amat de sos fills he vassalls: era [79v] ell la cosa que sola mes amaven tots aquells a qui senyorejava. E quant executio de crueldat tan strema en nostra retreta cambra Pirro acabava, no çessava fumant cremar Troya; e al cors de Priam fallien fochs per dar li reyal sepultura.

[IV]

115 O cosa rahonable, si la gravitat de aquelles dolors que les altres totes passa, ab sparç e apartat lenguatge als hoyns se parlava, e veus llagrimants, doloroses, nostra misera destructio representasen, trasportant los hoynts entrestits en la presencia de nostra gran perdua: no consentissen sino ab gemechs, tristor, sospirs e sanglots esser hoydes!

120 Aquestes son dolors de mare y steril reyna, e cativa de aquells que, ella mirant, en la sua propria ciutat han donat cruel e dolorosa mort a sos fills, tollent a Priam en un dia ensemps la vida e los regnes! O invariables, inichs e implacables fats, qui la varietat dels actes humans infalliblement ordenau! Per què forçau la mia trista anima esser present 125 a fatigat cors per dies e treballs, axi debil, envellit e caygut que, deixant me de tan doloros viure, altre no sera en color e magrea, sino tal com era com falç nom de viu tenia?

[80r] Vixqua, donchs, Ecuba puix la mort sola de miseria la pot trauire. O mare, semblant a ovella que fecunda has parit los fills per ser 130 troçejats, partits en diversses parts, roseguats al entorn de la tua ciutat, com arades fent solchs de gran profunditat en la sangonosa terra!

O febrida spasa de Achilles, guasta e oscada sovint tallant real carn en lo meu miserable ventre criada, y axi muça he envellida en trossejar los ossos e carn dels fills, que envides ha pogut tallar lo debil coll del 135 pare! Fir sens tarda, squinça e talla les nostres carns femenils e molles per que les animes prestament fugen de habitacio derrohada; que sens comparatio mes cruel te mostres cessant de ferir en nosaltres, que matant aquells per la mort dels quals en tant strem avorrim la miserable vida. O defunct e no sobrat ni vençut, fill meu Ector, hoges dels profundes inferns la mia dolorosa veu, digna de moure los cruels infernats 140 deus a misericordia! O, si la ous, per que venir tardes? Qui pot resistir a la tua animosa força? Encara en los scurs regnes Achilles te contrasta? Deixa lo cors en lo sepulcre: devore'l la insaciable terra. Vine, desigada, laugera ombra, que sola tu bastes vençre los covarts grechs que, de tu viu fogint, de tes victories son romasos; porta Troyol en ta companyia, 145 que [80v] ensemps principi feu a la honor e fi a la vida.

—No vingau, jerma, regla de honor e de cavalleria, respos Poliçena, no augmenteu nostres mals ab sperances de vans remeys que, puyts los cruels fats la nostra destructio han ordenat, no solament Achilles si torna 150 nava poria altra vegada a vos invincible tolre la vida, mas lo covart, impiados Ulixes. Sperau en breu reebre nostres fatigades animes, per

que, ensemps ab vos, en los camps Eliseus, a la vert, delitosa riba del gran riu, oblidant nostres passats mals, passem eterna, desanciada e reposada vida.

155

[V]

Ab altes spantables veus la sibilla Casandra cridava: —Hun mal sdevenidor entre tants presents agudament me turmenta, que la demencia e follia del ignorant poble solament lo que's sdeve e no los merits dels humans actes sguarda, e axi per a sempre piadosament planyeran Troya, dels grechs destroyda: recordant se del darrer foch quel's nostres alts
160 palaus crema, se oblidaran de les flames que'l animos, sobre tots strenu cavaller havia lançat a les ja cremants naus gregues en la segona batalla apres qu'en [81r] nostres platges havien lançat ancores. O, si'ls recordava del inhuma, cruel trayment de Eneas e Anthenor! Veurien los flachs grechs no han vençut, mas la invariable ordenança dels implacables deus.
165 O cosa de gran maravella! Los famolents ozells de Grecia a peixer les nostres carns venen e, als grechs guardant, no toquen, a mescla dels quals, ab rabiosa fam, los troyans cruelment dilaçerant squinçen. E los fochs cremants les pedres de Troya sens lesio passar deixen los cobdiciosos enemichs per a pendre aquelles riqueses que de les grans flames restaurar se poden.
170

Los pochs infants, a cativa servitut encara no abtes, dels braços de les mares al foch los envien semblant als de infern, ab tot que demerits no tinguen encara en aquest mon. Dins los petits, cremants corsos les
175 animes bollir costrenyen e ab tan gran cuyta reyal sepultura'ls donen, que no abans los sperits sens culpa exalen, que llurs carns tendres e molles ensemps ab los ossors en verdadera çendra se transporten.

Altres, la vida dels quals per major pena hun poch spay de esser consumpta se allargua, com a tronchs verts ab doloroses veus a les flames en va contrasten, trametent a la fi vers lo çel les animes, encesses
180 com ha centilles, corrents a la na[81v]tural spera. Altres, pleguats ab la furtada roba, encara morts, en strets sepulcres llurs animes reserven, sperant com, fogint de tal carçre, als tenebrosos regnes devallar puguen. O miserables troyans! Als qui la flama no devora, no'ls deixa cruel spasa
185 e alguns pochs qui la mort per augment de dolor perdona, no'ls fall cativeri de iniquia, cruel, superba senyoria.

O immortals deus, per que haveu elet menistres execudors de nostra

sentencia los grechs, homens sens humanitat? Si tu, Jupiter, de la prospera fortuna troyana tenies enveja, ab los teus flamejants lamps destróhisses a nosaltres ensemps e los regnes: no romangues als grechs falç
190 nom de vençedors. Yo no ignore la destructio que a ells merexents los spera; pero dolch me que no la faran los troyans, mas diran qu'els deus los punexen per los mals que'ns han fet. E axi, quant en sdevenidor de nosaltres se parlara, les darreres paraules finaran: los grechs vencedors, los troyans destruyts. Mas, que aprofita dolre sobre cars irreparable?
195 Preneu vos, desaventurada mare, los peus del ja fret cors e Policena e yo los braços: no tenga per sepultura la sua propria sanch.

[VI]

[82r] Entra altra vegada per la nostra cambra lo cruel Pirro, la spasa
200 tinta, e quascuna de nosaltres sperava, com anyell davant lo qui'ls mata, qual primera a la mort convidaria. Ab spantable veu lo cubdicios de sanch humana crida: —No cures, Policena, de les obsequies de ton pare, que'ls seus regnes cahents li seran darrera sepultura. Vine, acaba lo matrimoni de Achilles: tenyiras los talem de la tua verge sanch, que
205 les ombres de mon pare demanant desijada venga me forçen tolre't la vida.

No tarda Policena levar se a la veu de aquest trosejador de humana carn, e una sola camisa cobria la sua bellissima persona, de la bellea de la qual de scriure deïxe perque ab actes de crueldat tan feroçe alguna
210 altra cosa scriure no's deixa. Hun sango nos mantell que cobre'l fret cors de Priam prenguem Cassandra e yo; deixant descubert lo pare, cobrim la despullada filla, dient: —Aquests son los arreus que als vostres talem de Policena, se sguarden. De creure era que, per ser dona, la mort comportant nos miserable vida, algun spay vos perdonara. Pero no solament dels homens, mas de les dones los covarts grechs reçelen: no'ls
215 oblida sou germana de aquell, lo nom del qual encara'ls spanta. Justa cosa es les claustrs de vostra virginitat romanguen tanquades e les venes del vostre coll ubertes [82v]: donant loch a la trista anima, abeuren lo sedejant sepulcre de Archiles per que no sia ver que home viu de Grecia sia gendre de Priam.

—O com es miserable cosa no saber morir! Ab sforçada veu deya
220 Policena, los vençuts animosament morint tolen la victoria als cruels vençedors; aquels gloriosament vençen, los quals als catius ab humana clemencia de llurs voluntats triumphen. Anem, Pirro, que en tu sol grech

misericòrdia se troba, que'm tols la vida, la possessio de la qual era
225 a mi mes greu e enujosa, que la perdua de aquells bens que possehia
quant en prosperitat stava la destroyda Troya.

Axi'ns partim del fret cors de Priam per anar a les mortals sposalles,
deixant li per sepultura les flames cremants tots sos regnes.

Venien ha nostra cambra Elena e Andromaca portant per la ma As-
230 tianactes, fill de Ector, lo qual en animo e benignitat no dessemblant
al pare, besant les mans a la tia, ab sforç major que de fadri, piadosa-
ment deya: —O cruel mort que a vos, Poliçena, asaltar gosa! A mi,
Pirro, qui en algun temps pore venjar crueldat de tan feroçes actes! Deixa
viure aquesta, la bellea de la qual e femenil condicio a tot [83r] altre
235 vençedor de mort faria exempta. O engendrat de vibres e lectat de besa-
lis! Que respondras als que't demanaran la causa de tan cruel acte?

—Llevau vos, nebot, deya la piadosa tia, no empacheu lo viatge de
la mia desijada libertat. Deixau, refugi dels troyans: portare als camps
Eliseus, a mon jerma, noves de vostra adolosçent semblança.

240 Ab paraules tan doloroses que reçar son impossibles, arribam als
mortals talem del sepulcre de Achilles. Igualment los grechs ab los
troyans Poliçena planien. Aquesta fon la primera hora que'ls enemichs
aprenueren de haver pietat a nostra adversa, misera fortuna. Al mortal
colp allarga lo coll la sforçada donzella e, ab la sua verge sanch abundo-
245 sament regant, abeura lo desecat sepulcre del fill de Peleu.

O spantable cavaller Achilles, que vivint mates a mos fills e, mort,
a mes filles! Si per a tu havia jo parit, fosses stat madrina, per que,
ans que als breços arribassen, en les tues cruels mans mos fills deixasen
llur tendra vida, o, matant en lo primer part la dolorosa mare, ab menys
250 treball fora acabada la tua gran crueltat. O inich sepulcre sedeiant sanch
humana! Abeura't ara de aquesta verge [83v] o, si no est content, no
tardes, per apagar tan gran set, pendre aquesta tan envellida e poqua
que en lo meu cors a tan gran fatiga resta. O Pirro, pelech sens fons, on
crueldat navega! Mira lo sepulcre de ton pare que ja se exugua e Cassan-
255 dra e yo no mortes romanim. Per que torques la spasa? Mesclant nostres
sanchs ab la de Poliçena, ofega e farta les cruels ombres de ton pare.

[VII]

O fortuna monstruosa! Ab variables, diverses cares, sens repos sem-
pre movent la tua inquieta roda contra los miserables troyans, has pode-

260 rosament mostrat lo pus alt grau de la tua iniqua força. Envejosa deessa,
de animosos enemiga, als flachs no desdenyes vençre e dels forts des-
troyts triumphar te delita. Quantes cases de vil fanch e terra, enfosqui-
des e fumades, lonchs temps star pacífiques comportes, e del ennoblit,
fort e gran Ylion vols que se'n mostre lo loch on primer stava!

265 Deixa los passats mals, miserable reyna, mira Ulixes, rey de falsedat,
cavaller de engans, covart en les armes, animos en fraudulencia, ab quanta
força arrapant tira Astianactes dels braços de sa mare. Ab veu inpiadosa
deya [84r] l'enganyos grech: —Deixa ton fill a la dolorosa mort qui'l
demana per reembre los vents de nostre desijat viatge, que als deus plau
270 dels troyans res viu no y romanga. Aparta't, mare trista, no veges ton
fill rodar en l'ayre lançat de aquella alta torre, que sola sens cremar
resta, la qual de les flames per alre no es feta delliure, sino per que,
d'ella en lo mes alt, lo fill de Ector, empes, en diversos e chichs trosos
lo seu cors partit, sia imposible als qui diligentment lo plegaran les sues
275 parts en ell mort tinguen lo loch que vivint tenien.

—O piadosa mare, ab sforçada continença lo gracios infant parlava,
deixau me anar que no em dolch de la mia mort mas de la vostra trista
vida! E si vuleu que sens dolor muyra, no mireu vos la cruel fi de mon
viure. No penseu la inumanitat de la injusta e no merita sentència, que'ls
280 superbos grechs sens pietat me donen, que mes sera mostra de llur fero-
citat e fam rabiosa de humana sanch que no pena del qui ab llibert
animo la accepta. No pot esser gran mal lo que voluntariament se pren.
Anem, Ulixes, que no resistire a la tua empenta. La passada por que
a mon pare covarts tenieu vos fa de present de son fill encara infant
285 començar a tembre. A mi es millor morint [84v] vençre vostres flachs
animos donant me la mort per sdevenidora temença, que ab vida doloro-
sa tenir obligacio de reparar los dans de ma patria contra'ls envejosos
immutables fats, los quals, no vosaltres, nos han destroyts.

Axi anava lo sforçat infant a la desijada mort, deixant la trista mare
290 la cara guardant los cels stesa en la dura terra semblant a verdadera
morta; la boqua de la qual, ja freda, piadosament besant, pres per la
ma a Ulixes en semblança que ell a la mort lo portas.

Los ayres scurits retronaven, lo sol de color de sanch se vestia, la
terra murmurant en amplex cavernes obrint reclamava, e tot l'univers
295 per strem dol general decahiment en breu prometia: e la cara del fill
de Ector no's mudava. Ab dolorosos ciscles qu'en los darrers çels clara-
ment se hoyen, tots ploraven sino aquell sol per qui tots ploraven.

[VIII]

Moltes, quasi infinides, vegades he assajat scriure la mort cruel e feroce de aquest net meu e de Priam e james lo paper no ha pogut comportar tanta crueldat scrita als qui apres venran se presente. Ans la [85r] tinta negra, començant scriure lo caure de la tan alta torre, convertint se en habundosa sanch axi lo blanch paper tenyint abeurava, que'm era forçat deixar me de tan dolorosa scriptura. Que en altres cartes 305 la mort de aquest fill del animos Ector no consent esser scrita, sino en les dures roques sobre les quals cahent lo seu delicat cors partit, trosejat e dilacerat de real sanch ha tintes en recordacio perpetua del trayment de Eneas, de la cruel, falsa victoria dels grechs, de la misera, adversa, fortuna dels animosos troyans.

CORRECCIONS

I 12 comparegueren] M, compareguts eren. 18 acompanyava] M, acompanya. 26 stimavem] estimaven M, stimaven C. 30 reposaran] M, reposaren. 36 vixquesem] M, vixquesen.

II 50 ab] M, als.

III 79 los] M. 97 de] M.

IV 118 entrestits] M. 123 implacables] M, impacables. 127 de] M, e. 128 la pot] M, lo. 130 troçejats, partits en diversses parts] M. 141 resistir] M, restir. 148 no augmenteu] aumenteu M, augmenten. 153-154 e reposada] M.

V 158 e no los merits] M, en los merits. 165 inplacables] M, impacables. 168] ab rabiosa fam] M, rabiosa fan. 172 braços] bracos MC, 174 petits] M, pits. 176 no] M, nos. 195 que aprofita] per que aprofita: per ratllat C.

VI 215 sou germana] son germa MC. 237-238 de la mia] de la de la mia C.

VII 263 ennoblit] M, enhoblit, la h afegida C. 274 lo plegaran] lo] M.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- AURISPA, Giovanni (1931), *Carteggio di*, a cura di Remigio Sabbadini, Roma, Istituto Storico Italiano, Fonti per la Storia d'Italia.
- AVESANI, Rino (1964), *Per la biblioteca di Agostino Patrizi Piccolomini, vescovo di Pienza*, dins *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. VI, Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana, «Studi e Testi», 236, 1-87.
- BADIA, Lola (1988), *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària a la tardor medieval catalana*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, «Assaig», 6.

BADIA, Lola (1989), *Ficció autobiogràfica i experiència lírica a la «Tragèdia de Caldesa» de Joan Roís de Corella*, dins *Homenaje al profesor Antonio Vilanova*, vol. II, Barcelona, Universidad de Barcelona, Departamento de Filología Española, 75-93.

BARON, Hans (1928), *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-Philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, Leipzig-Berlin, Verlag und Druck von B.G. Teubner, «Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters und der Renaissance». Reedició: Stuttgart 1969.

BOHIGAS, Pere (1985), *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 10.

CAHNER, Max (1980), *Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans*, dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 183-255.

CANELLAS LÓPEZ, Ángel, José TRENCHS (1988), *Cancillería y cultura: la cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Saragossa, Cátedra Zurita-Institución Fernando el Católico, «Folia Stuttgartensia».

Chanson de Roland (1983), *Chanson de Roland. Cantar de Roldán y el Roncesvalles navarro*, por Martín de Riquer, Barcelona, «El Festín de Esopo».

Corona de Aragón (1988), *La Corona de Aragón en el Mediterráneo. Un legado común para Italia y España (1282-1492)*, Barcelona, Ministeri de Cultura, Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Barcelona.

D'ALÒS MONER, Ramon (1936), *Flors de Petrarca de Remeys de Cascuna Fortuna*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, vol. I, Barcelona, 651-666.

DI CAPUA, Francesco (1941), *Fonti ed esempi per lo studio dello «Stilus Curiae Romanae» Medioevale*, Roma, Maglione Editore, succ. Loeschner & c.

DIONISOTTI, Carlo (1974), *Fortuna del Petrarca nel Quattrocento, Italia Medioevale e Umanistica*, 17, 61-113.

Dizionario biografico degli italiani (1975), Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, fondata de Giovanni Treccani.

DUTSCHKE, Dennis (1968), *Census of Petrarch Manuscripts in the United States*, Pàdua, Editrice Antenore, «Censimento dei Codici Petrarqueschi», 9.

EHRHART, Margaret J. (1987), *The Judgement of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*, Philadelphia, The University of Pennsylvania Press.

European Tragedy of Troilus, The (1989), edited by P. Boitani, Oxford, Clarendon Press.

GUIDO DELLE COLONNE (1916), *Les històries troianes* de Guiu de Columpnes,

- traduïdes al català per en Jacme Conesa, edició de R. Miquel i Planas, Barcelona, «Biblioteca Catalana».
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino, 1914, *Antoni de Vilaragut. Les Tragedies de Séneca*, València.
- JAMES, Montague Rhodes (1901), *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College, Cambridge. A Descriptive Catalogue*, vol. II, Cambridge, University Press.
- LIBANI (1922), *Libanii Opera*, recensuit Richardus Foerster, vol. XI: *Epistulae 840-1544 una cum pseudepigraphis at Basilii cum Libanio commercio epistolico. Fragmenta*, Leipzig, Teubner, 671-672.
- LLUCIÀ (1962), *Luciani Opera*, vol. II: *Mortuorum dialogi, Philosevdes sive incredulus, De morte peregrini*, text revisat i traducció castellana de José Alsina, Barcelona, Alma Mater, «Colección hispánica de autores griegos y latinos».
- MARTELOTI, Guido (1964), *La «Collatio inter Scipionem Alexandrum Hanibalem et Pyrrum»*. Un inedito del Petrarca nella biblioteca della University of Pennsylvania, dins *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullmann*, edited by Charles Henderson, Jr., vol. II, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 145-168. També a *Scritti petrarcheschi*, a cura di M. Feo i S. Rizzo, Pàdua, Antenore, 1983, 321-346.
- RESTA, Gianvito (1954), *L'epistolario del Panormita. Studi per una edizione critica*, Messina, Università degli Studi.
- RICO, Francisco (1982), *Caldesa, Carmesina y otras perversas*, dins *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, Barcelona, El festín de Esopo, 91-93. També al vol. IV de la *Miscel·lània Aramon*, Barcelona 1984, 236-237.
- RICO, Francisco (1984), *Imágenes del Prerrenacimiento español: Joan Roís de Corella y la "Tragèdia de Caldese"*, dins *Estudios de literatura española y francesa, siglos XVI y XVII. Homenaje a Horst Baader*, Frankfurt, Verlag Klaus Dieter Vervuert, 15-27. Vegeu el pròleg de Roís de Corella, 1980.
- ROÍS DE CORELLA, Joan (1913), *Obres*, introducció i edició de Ramon Miquel i Planas, Barcelona, «Biblioteca Catalana».
- ROÍS DE CORELLA, Joan (1973), *Obra profana*, introducció de Jordi Carbonell, València, Albatros, «Clàssics Albatros», 1. Reedició de Tres i Quatre, València 1983.
- ROÍS DE CORELLA, Joan (1980), *Tragèdia de Caldese i altres proses*, edició de M. Gustà, introducció de Francisco Rico, Barcelona, Edicions 62-La Caixa, «Les millors obres de la literatura catalana», 50. Vegeu Rico, 1984.
- ROÍS DE CORELLA, Joan (1984), *Obres*, 2 vols., facsímil del manuscrit Mayans; estudi i transcripció de mossèn Josep Almiñana Vallès, València, Del Cènia al Segura.

- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1984), *Dos poemes de Joan Roís de Corella: «A Caldese» i «La sepultura»*, dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, Universitat de València, 299-308. *Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans*, Barcelona, Curial, «Manuals Curial», 8, 1985, 137-167.
- ROQUES, Mario (1926), *Établissement de règles pratiques pour l'édition des anciens textes français et provençaux*, «Romania», 52, 239-243.
- SANTINI, E. (1910), *Leonardo Bruni Aretino e i suoi «Historiarum Florentini populi Libri XII»*, contributo allo studio della storiografia umanistica fiorentina, «Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa», 22, 1-173.
- SÈNECA (1986), L. Annaei Senecae *Tragoediae*, edició d'O. Zwierlein, Oxford, University Press, «Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis».
- SORIA, Andrés (1956), *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo (según los epistolarios)*, Universitat de Granada.
- TREVET, Nicolau (1977), *Commento alle «Troades» di Seneca*, a cura di Marco Palma, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura.
- VALLCORBA, Jaume (1989), *Lectura de la «Chanson de Roland»*, Barcelona, Sirmio.
- VENTURA, Jordi (1978), *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, Tres i Quatre, «La unitat», 38 [Premi Joan Fuster 1977].
- VILLAR, Milagros (en premsa), *Códices petrarquescos en España*, Pàdua, Antenore.